

Zemlja te popelje v globine
morje v širine sveta.

Zemlja me je utrudila,
že me kliče morje,
hiteti moram,

Samo lepota premaguje smrt.

Vihraj, griva,
še imam nekaj vere:

lepota mora posekati smrt!

BEG

Leopold Suhodolčan

Na križ smo pribiti,
ali vsaj na verigo pripeti.
Naša usoda pa je beg.
Naše življenje je beg.

(Kajetan Kovič, Korenine vetra)

Bliže je prihajal ovinku, bolj je vedel, da se bo ozrl. Zaradi omahovanja je čutil ponižanje pred samim sabo. To omahovanje ne grize le kože povrhnjice, je pomislil, žre globlje, spreminja kri v spolzko bolečino. Tik pred ovinkom, od koder se je bilo mogoče poslednjič ozreti na mesto, pa je začutil, da mu je iz omahovanja znova pognala trdnejša misel, oprl je lahko nanjo dolge spomine, trudno življenje. Rad imam grčave, pokončne misli; tudi brazda, kadar je lepo zorana in jo črni vrani zabadajo po odprtem trebuhu in diši iz nje kot iz sveže pečene potice, je grčava in pokončna: hm, ta trenutek me je speklo po životu, ko da sem obrnil vase kozarček komaj pečenega, misel žge v najtanjši koren. Izza ovinka je pribučal tovornjak s prikolico, do vrha so ga naložili s komaj posušenimi deskami. Kot izpitana raca se je majal s svojo težo zdaj na to, zdaj na drugo stran. Levak se je ustavil in se umaknil za korak proti grabnu. Tovornjak je že zapeljal mimo, v njegove nosnice pa je bušnil vonj po deskah, ki se je mešal z vonjem po pre-

žgani nafti. Preklete, kaj delajo, se je pridužil, les ne diši več kot nekoč. Mudi se jim, vsem se mudi. Nimajo več časa, da bi pustili in se bi les posušil v vetru, v topli senci. Kot piščance ga parijo v pečeh, posrkajo mu vodo, pobledi in posuši se kot čmerikava češplja. To ni več les, to je čmerikava češplja, preklete. Ozrl se je za tovornjakom, spozabil se je in tisti trenutek je še enkrat pogledal mesto, tovornjak je zavozil v *njegove ulice in se zgubil med hišami. Ni mogel več umakniti pogleda.* Omahovanje je bilo mimo, neslišno se je razlezlo. Mesto je ležalo pod hribom, ko da je ogromen plaz s svojim robotim jezikom potisnil hiše na kup, še zmerom je grozeče čakal, da bo doraslo, kot breji zmaj iz pradavnine je čakal, in ko bo doraslo, bo nekega svetlega, pomladnega jutra, ko bodo ljudje odprli okna in vzdihnil: Oh, kako čudovito jutro, prav takrat bo zamahnil z jezikom in prevrnil hiše, ki so jih začeli zidati proti velikemu, z drobnimi smrekami zaraščenemu gozdu. Najvišje so postavili desetnadstropne stolpnice. Ko zvečer prižgejo luči, se zasvetijo okna, ko da so zmaj oživele drobne luskinе na životu. Na ravnini onkraj nagnetenih hiš se je širila tovarna. V Levaku se je prebudil občutek, da je do mesta vse bolj brezbrizen, čeprav se je še zjutraj, ko se je prebudil in ni mogel več zaspati, zaklinjal, sovražiti bi ga moral, sovražiti. A zdaj ve, zdaj ko gleda mesto z zadnjega ovinka, zdaj ko je že pol ure hoje za njim, ve, da ga ne more sovražiti, ne *more sovražiti v svoji prvotnosti, kaj bi sovražil človeka, ki ga ne poznam, ne poznam več mesta, ne poznam Dobrij, spremenile so si ime in obraz in srce, to je tuje mesto.*

A ko se je obrnil in stopil dalje, je začutil v sebi razdvojeno bolečino, ko da je tujec segel za njim in se ga je dotaknil. Kaj je živela v njem odtujenost že od zdavnaj? Je bila torej odtujenost in sploh ne sovraštvo? Ugotavljal je, da se mu je odtujenost kazala vsakokrat z drugačnim obrazom. Na Javorju je hodil le v prve štiri razrede osnovne šole. Do takrat ga je vzel oče s sabo v dolino le enkrat ali dvakrat na leto. Ko je bila v mestu lepa nedelja. Vse leto je živel za to nedeljo. Okrog cerkve je bilo lepo pometeno, na obeh straneh poti so posadili mlade breze, ob prvem soncu so povesele mehke liste. Na cerkvenem dvorišču so že prejšnji dan postavili stojnice. Ob njih je bilo zdaj polno ljudi v svečano temnih oblekah in med njimi so bila posejana dekleta v belem. Oče si je izbral stojnico s pivom, »no, zdaj smo se namolili,« je rekel. »zdaj pa je treba grehe še oplakniti in narediti prostora za nove, haha.« Pa si je naročil velik vrček piva, in potem še enega in še enega in še enega, vse do poznega popoldneva. Čakal je blizu stojnice in ni mu bilo dolgčas. Oče mu je dal pet rajnišev, pil je medico in potem še en vrček in še enega. Gledal je otroke uslužbencev takratne železarne pa

učiteljeve in še posebej hčer načelnika železniške postaje, v naškrobljenem belem krilu. Kupovala je bonbončke, in potem še enega in še enega, veter je bil tistega dne nagajiv kot še nikoli. Gledal sem, in če pomislim na tiste trenutke, ne čutim v sebi nobenega sovraštva, nobene odtujenosti, vse je bilo široko in preprosto, doma smo imeli lep grunt, zmerom sta stala v hlevu po dva para rejenih volov, in vedel sem, da bom nekega dne prevzel za očetom, prihajal bom v trg — takrat je bilo današnje mesto še trg — in si pri stojnici pred cerkvijo naročil pivo, in potem še enega in še enega, poplakniti je treba grehe in narediti prostor za druge.

Še je hodil ob asfaltni cesti, kdaj pa kdaj se je pripodil za njim avtomobil in ga prehitel, vsakokrat se mu je odmaknil proti kraju ceste, tako da se mu je palica zatikala v travo, oblachek prahu se je še nekajkrat zavrtel v sunku, nato pa se je počasi razpršil in legel na obcestna drevesa. Na levi strani ceste je tekla reka, deroča, svinčeno umazana. Hodil je s tihim, enakomernim korakom kot stara ura, za katero komaj kdo ve, da jo še navijajo, ko da gre že sama od sebe, zmerom zaostaja točno za pet ali deset minut, in smo se na to že navadili. Nenadoma so ga predramila kolesa voza: zagledal ga je šele, ko je bil že pred njimi, starejši mož je hodil ob vozu, z levico se je obešal na ročico, ko da le s težavo vleče noge za sabo, nekaj polnih vreč je ležalo v senu, konj se je že močno spotil. Ustavil je in pozdravil. Levak je nekaj zamrmral v odgovor, a se ni ustavljal, ko da se tega boji, bil je droben strah, da bi mu karkoli zmedlo ritem koraka. Slišal je, da je možakar še nekaj govoril za njim, a se ni več ozrl, voz se je znova oglasil na cesti.

Mesto je zasovražil pozneje, a to še ni bila odtujenost. Odtujenost je bila nazadnje, za sovraštvom, to je bil zadnji obračun z mestom. Zdaj se vračam z zadnjega obračuna, počutim se, ko da sem ta obračun izgubil, da so me prelisčili, o prekleto, nisem mislil, da me bodo kdaj prelisčili pri obračunu, in sploh ne pri zadnjem. Ded Levak je veljal za prvega moža v Javorju, naročen je bil na knjige, zato je bilo Javorčanom samo po sebi razumljivo, da zna tudi zdraviti vse bolezni, živino (in to je bilo prvo) in ljudi, kako tudi ne, če je bil naročen na knjige. Poslal me je v trško šolo, a ko sem jo končal, še v enoletno kmetijsko šolo, ki je bila življenska zmaga nadučitelja v trgu, in so mu to tudi pozneje napisali na nagrobni kamen: *CEPIL JE DREVESA ZA DOBER SAD IN ZA DOBROTÓ MLADA SRCA*. Bili smo veseli, ker se nam je zdelo, da se je nadučitelj več ukvarjal z nami kot s knapovskimi in z otroki železarjev in uslužbencev železarne. Mogoče smo si to samo vroče želeli in smo željo po otroško nerazsodno spreminjali v

resnično dejstvo, morebiti je bil to le prvi otroški beg. Doma je bilo zmerom teže, v hlevu je stal le še po en par volov, oče je vozil les v dolino, zmerom manj je bil vreden. Učitelj nas je pošiljal domov, kadar je bilo treba spravljati krompir, in kadar se mi je zljubilo, sem ostal doma zaradi paše, tekal sem za kravami in vriskal, pozabljal sem na trg in na njegove ljudi, kajti takrat je bilo v meni rojeno prvo sovraštvo, »ne bom sedel z njim,« sem slišal sošolca, sina rudniškega nadzornika, »po kravah smrdi in po pokvarjenem mleku«. Učitelj se je zmedel, nekaj zamrmral, a se ni prav slišalo kaj, prestavil me je v zadnjo klop. In potem so ob božiču prišle v šolo tovarniške gospe, nekaj odraslih fantov je nosilo z njimi pakete, gospe so se smehljale, hodile so iz razreda v razred, bile so podobne odraslim angelom, ki so jih osušili na sladkem soncu, učitelj nas je nekaj odbral in smo morali stopiti pred tablo, gospa je jemala fantu iz naročja paket za paketom in nam jih je polagala v naročje, učitelj nas je prej naučil, da smo drug za drugim ponavljali, »bog plačaj, milostljiva gospa,« ne vem, kako se je primerilo, da me je pobožala po laseh, njena roka je bila dolga in hladna, nasmehnila se je, a ko je odhajala iz razreda in je učitelj stopil za njo, sem zaslišal, »gospod učitelj, kje bi si lahko umila roke,« mi pa smo stali pred razredom s paketi v rokah, se smehljali, mogoče zato, ker so se smehljale tudi gospe in se je smehljajal gospod učitelj in so se smehljali sošolci, ki so nas gledali iz klopi. In ko sem prišel s paketom domov, je oče kričal name, preklinjal je gospe in učitelja, »mi nismo berači, mi imamo kruha, imamo zemljo,« paketa nismo odprli, mati ga je še tisti večer podarila beraču, ki je prišel mimo in s tem je bil moj greh vsaj povrhu opran in je bilo zadoščeno očetovemu ponosu, vsaj na videz, kajti do kraja se mu je zacelila rana šele med prvo svetovno vojno, ko je trg zadnje leto crkaval od gladu; trške gospe so pošiljale k nam po živež, a kaj, ko smo jim lahko dajali le malo moke ali fižola ali malo koruze za žgance. Mati je tarnala, da ji trški trgajo od ust, in se je zgodilo — kakor je bila mehkejšega srca od očeta — da je prosilca odpravila že na pragu, oče pa ga ni nikoli odgnal od hiše prazne torbe, in tudi meni se je dobro zdelo, se je spominjal, z očetom sva jim dajala s skritim sovraštvom, s tem sva jih tepla, jih premagovala, jim vračala, in navadno sem stopil za prosilcem in sem mu nekajkrat zabičal, kakor sem nekega dne slišal očeta, »pa le glej, da boš povedal, kje si dobil moko, le povej, da si jo dobil pri Levaku, pri Levaku, zapomni si«, in prosilec je zbegano gledal, preplašeno se je spustil od hiše po bregu.

Stopil je s široke ceste na ožjo poljsko pot. Kadar je bil s konji v dolini, se je na tem mestu vedno oddahnil, sploh tisto leto, ko je imel

plašljive konje in jih ni mogel navaditi na hrup avtomobilov. Mislil sem si, večkrat bom šel z njimi v dolino, prej se bojo navadili, a je bilo tako, da so bili le še zmerom bolj plašljivi, tako sem z njimi skoro zakrivil prometno nesrečo; prodati pa jih le nisem hotel, ker so bili za domače delo najboljši, kar sem jih imel, po ves dan sem z njimi oral, a jim zvečer še kaplje znoja nisem otipal. Zdaj je pred sabo zagledal kamniti železniški most, ki se je mogočno vzpenjal visoko nad sotesko. Ko da ga je nekdo pomotoma prestavil s široke pokrajine v otroško majhno sotesko. Na mostu se skoro niso poznali sledovi časa, le tu in tam se je v njem odpirala kotanja, skala je bila odletela, zevala je kot zgnojena rana, morebiti iz prve, morebiti iz druge svetovne vojne. Iz rane je rasel mah in nizko, pritlikavo drevesce. Vsakokrat ga je kamniti most spomnil na velik most na italijanski fronti, pod katerim so izkrvaveli štirje njegovi tovariši, še zdaj vidi Petra, najmlajšega med njimi, bil je doma v nizki bajti nad mostom, kako je poslednjič odprl oči in se je v njih še za hip obudil odsev tega domačega mosta, potem pa so se mu oči zaobrñile, domači most se je v njih sesul v nič.

Kako je s Štefko, se je zdajci spomnil. Pustil jo je samo doma. Čakala sta na sosedo, obljubila je, da ji bo prišla streč. Odšel je z doma, preden je prišla soseda. Žena je že dolgo hudo bolehalo, a zadnje tedne jo je zagrabilo kot še nikoli. In zaradi njene boleznì se je pravzaprav prejšnji dan dokončno odločil, da pojde v dolino. Sicer ga je misel preganjala že ves teden, zvečer ni mogel zaspati, ponoči se je ves poten prebujal v njenih zankah, mučila ga je s prvim svitom. Otepal se je je, pil je več kot druge dni, že dolgo ni našgal toliko dobrega, vesel je bil te drobne tolažbe, in potem se je misel vrtela z njim ves dan, zapredal se je vanjo, da mu delo ni šlo prav izpod rok. A včeraj zjutraj, ko je vrglo ženo ob tla, ko se je zvijala pred njim kot poteptana stara mačka in se je počutil ob njej nebogljen kot malokdaj v svojem življenju, se je dokončno odločil. Poklical je sosedo, obljubila mu je, da bo prišla, a je odšel prej, preden se je prikazala na poti ob zgornji njivi. Ko je prispel do prvih hiš mesta, je še bolj podvival korak. Ni pogledoval naokrog. Bilo mu je, ko da prihaja v neko tuje mesto, ko da že dolgo ni bil v njem, a je minilo komaj deset dni, ko je moral zaradi lesa na gozdno podjetje. A takrat je bil v mestu po svojih opravkih. Takrat ni mislil na ljudi, ki so stanovali v mestu. Zdaj mora misliti nanje, srečal se bo z njimi, četudi bo obiskal le svoja sinova. Katke ni jemal v misel, res, šel bo mimo hiše, v kateri je stanovala, a to bo le kot bežen korak, ki ne pušča nobenih sledi. Tudi pri Mateju se sprva ni mislil oglasiti, govoriti moram le z Lojzom, z Matejem sva se že vse pogovorila, si je rekel. A ko da ga je znova prevzel strah, da bi moral sam stopiti v

njegov brlog — tako je imenoval Lojzovo stanovanje v baraki — strah ga je bilo, da bi se sam srečal z žensko, pri kateri je živel, in z njenimi starši. »kot kocasta, zavaljena kužka po ves dan čepita v kotu izbe,« je slišal reči soseda. Mateja ni našel doma. Nekaj časa je zgubljeno stal pred vrati in na tihem upal, da se bo prikazal. Nato je le vprašal v hiši, če je na delu. Zavil je v krčmo in slonel pri mizi vse do dveh, preživel je budno dremavico, v kateri misel zastane, se strdi in obleži v duši kot otrdela kepa, ki jo še nekaj časa čutiš, a smisla v njej ne prepoznaš več. Ko pa se je vrnil na njegovo stanovanje, mu je Matejev delovni tovariš povedal, da ga ne bo do naslednjega dne, odpeljal se je s tovornjakom v Zagreb. Počutil se je kot nekoč na sejmu, ko je zaman čakal na kupca in je moral nato kravo prodati za nižjo ceno kupcu, ki je kot krokar prežal na razočarane sejmarje. Ko da ga pečejo v žepu črni, ničvredni novci in mu visi od roke težka, prazna veriga, se je napotil proti barakam pod mestom, kjer je stanoval Lojz. Srečaval je delavce, ki so se vračali z dela. Kdaj pa kdaj je zavrl korak, že se je odločal, da bo odprl usta in povprašal, v kateri baraki stanuje Lojz, a besede ni spravil z jezika. Potem je ustavil delavca, ki se mu je zazdel znan, mogoče je Sojakov sin, je pomislil, najbrž je Sojakov. Povedal mu je, da stanuje Lojz v tretji baraki, »levo okno imajo odtrgano, glejte,« zdelo se mu je, da se pri tem čudno smehlja, »vstopiti morate pri zadnjem vhodu,« mu je še rekel, in spet se je nasmehnil. Vem, moj oče ne bi hodil za mano, si govoriš, je pomislil Levak, vem, tvoj oče je drugačen, crkuje na svoji zemlji, a crkuje brez pameti. A ko se je prestopil še za korak po poti, ki je vodila navzdol k barakam, ga je z zamolklo ostrino spreletelo, blagor Sojaku, ki crkuje brez pameti.

Pot se je začela za spoznanje vzpenjati. Pod nogami je začutil bruna starega mostu. Na desni se je za mostom potok močno razširil, tako da se je razlezel v lepo rejen tolmun. Pred leti je Vrhnjak zasadil ob njem vrbje, se je spomnil, a se je zdaj razraslo in neobrezano postaralo. Vrhnjaka je pobral rak, sin živi v mestu. Predramil ga je pozdrav, šele zdaj je dojel, da mu je prišel naproti stari Šimen, ki je včasih pri njem napravljial drva. Odzdravil mu je, a komaj je bilo verjeti, da je Šimen slišal njegove besede. Starega jemlje, je pomislil Šimen in se ozrl za njim, leze v grob, klobuk mu postaja prevelik. Kje neki je danes bil, da si je vzel nedeljski klobuk in nedeljsko suktnjo? Kolikor vem, je mlajši od mene, kot za šalo mi je včasih pomagal dvigniti hlode na voz. Hm, ko je bil mlad in sva se ženila, so dekleta kar norela za njim. Kajpada Levak je imel zemljo, jaz pa nič drugega kot dve roki in lačna usta. Štularjeva Micka se prav zaradi njega sploh ni omožila. Ko smo ob praznikih na sejmu pred cerkvijo sekali pomaranče, nam

jih je vse pobral. Še enkrat se je ustavil in pogledal za njim, Levak se je z daljavo spreminjal v pokončno, suho grbo, ki počasi leze v breg.

Nič čudnega ne bi bilo, če bi se Šimen še enkrat ustavil in pogledal za mano, je pomislil Levak, najbrž se sprašuje, kje sem v delavniku hodil v nedeljski suknji. Ej, tudi Šimen se je postaral, nikamor ne more več brez palice, kar naprej hodi k doktorju, pa njemu je lahko, ko ga doktorji nič ne stanejo. Precej po vojni je še nekaj let drvaril za zadrugo, potem pa se je odpravil od kmeta do kmeta in zbral podpise, da je pred vojno delal pri njih kot gozdni delavec. Zapisali so mu pokojnino. Več let je Šimen drvaril pri Levaku, drevesa so se mu cepila kot malokateremu. V tistih letih je les znova dobil svojo vrednost, čeprav so lesni trgovci v dolini še zmerom veliko zaslužili. A tisti čas ni toliko mislil na te reči, da so le tudi njemu dali nekaj več za les kot med gospodarsko krizo, ko ni imel nobene cene. Na novo si je popravil hlev, si med prvimi zacementiral gnojnično jamo in zbudil z njo veliko pozornost. Predlagali so ga v občinski odbor, a ga je na volitvah premagal Smrečnik, posestnik in lesni trgovec iz doline. V hlevu mu je stal cel ducat krav, pa še dva para volov in par konj. Letine so bile dobre, da niso vedeli kam s krompirjem. Mateju je bilo deset let, ko se je rodil Štefan. Po šestih mesecih pa ga je pobrala davica. Izgubljeno, strto in brez volje je tisto leto opravljal dela, vsaka stvar, ki jo je vzel v roke, je bila brez vrednosti, čeprav mu je šlo v hlevu vse po sreči, in tudi na polju. Človek se ne sme nikoli počutiti najbolj srečnega, ga je začela preganjati misel, pravzaprav je že od mladih nog nosil v sebi spoznanje, da svoje usode človek nikoli ne more docela premagati. Kmet pa je človek, ki od vseh ljudi živi zmerom na robu usode, zmerom je pri njej prvi na vrsti, živi med nogami usode, kadar se premakne, ga prvega pohodi, je kot zajec, ki živi prosto med živino v hlevu in nikoli ne ve, kako se bo kdaj prestopil vol ali konj. Opomogel si je, ko je čez leto dni prišel na svet Francek; ko da je rastel iz Štefančkovega telesa, veselje ga je bilo pogledati. Vsi so se sukali okrog njega, ko da ne bi bil Matej najstarejši, tisti, ki bo nekega dne gospodar na Levakovem. Zemlja jim je dajala, kar je mogla, ko da preživlja svojih sedem rodovitnih let; kadar se spomni na tista leta, mu je, ko da sliši praznično zvonjenje pri farni cerkvi. Franeku še ni bilo štiri leta, ko je poletnega dne zlezal na gumno, seno je bilo raztreseno naokrog, so pozneje ugotovili, nihče ni vedel, kdo ga je tako razmetal, stopil je vanj, zmanjkalo mu je tal pod nogami in je padel v réznik. Našli so ga z zlomljenim tilnikom, mrtvega, nič spremenjenega, bilo je ob veliki košnji, seno je dišalo kot že dolgo ne, vreme jim ni nagajalo, že teden dni je bilo nebo brez oblačka.

Ob poti je sameval stari mlin, prvo leto po vojni so obnovili požgane-
nega. Večje kolo se je polomilo v zadnjem velikem deževju, niso ga
več popravljali. Mlin je imel en sam stanovanjski prostor z majhnimi
okni, ki so bila pozimi in poleti obložena z mahom. Manjše kolo se je
zavrtelo le še nekajkrat na leto, kadar si je Mahovnik, lastnik mlina,
zmlél nekaj grobe moke, kmet si je lahko zmlél le nekaj rži zase. Vse
drugo je bilo treba zapeljati v zadrugo, kjer so potem zmléli v velikem
mlinu. Vendar so kmetje le neradi vozili v zadrufni mlin, ker so jim
pobirali prevelike merice. Če se je le dalo, so mlieli naskrivaj, seveda
so s tem tvegali, da jim zapečatiijo še domači mlin. Bilo je dvainštiri-
desetega leta, ko je poslal v mlin Lojza. Imel je štirinajst let, pet let
je bil mlajši od Mateja, ki so ga le še s težavo skrivali doma. Pred
Nemci se je Levak zgovarjal, da je Matej hudo bolan na pljučih: pri
mestnem zdravniku, ki je delal za partizane, si je priskrbel tudi zdrav-
niško izpričevalo, vendar je vedel, da Mateja ne bo mogel skrivati,
hkrati pa so se domači začeli vse bolj bati Matejeve resnične bledice,
kdaj pa kdaj je suho zakašljaj, pri delu se je naglo utrujal, še bolj
se je zapiral vase, tako da niso več vedeli, kje se začinja njegova
resnična in kje namišljena bolezen. Katki je bilo takrat enajst let, Malki,
najmlajši, osem. Poslal je v mlin Lojza. V dolini je zvedel, da so Nemci
zavohali, da skriva Mahovnik v svojem mlinu ranjena partizana. Eden
od njiju je bil Lenč, njegov nečak. Naročil je Lojzu, naj Mahovnik
takoj kakorkoli pripelje ranjenca do njih, kjer jih bojo za nekaj časa
že kje skrili. Ni razmišljal o tem, zakaj se je tako odločil, kratkomalo
čutil je, da mora to storiti. Komaj pa je Lojz stekel po poti proti gozdu,
kjer je vodila pot do mlina, se je začel kesati, da je poslal fanta, lahko
bi šel sam, v veliko nevarnost ga pošilja. Tolažil se je, da je bil sam
vse prepočasen, ker ga je tisti čas neusmiljeno trgalo v nogah, in je
komaj mogel iz hiše. Mateja ni mogel pošiljati, ker je bilo zanj bolje,
da se je čim manj kazal. Pri Levaku so preživljali dolge, mučne tren-
utke. Stari je hodil sem in tja po izbi, njegovi koraki so bili glasnejši
kot tiktakanje stare ure na steni. Žena ga je kdaj pa kdaj pogledala,
a oglasiti se ni upala. Stari pa si je želel, da bi se oglasila, da bi lahko
zarohnel nanjo, naj bo tiho, in bi mu bilo dosti lažje, on da že ve, kaj
dela. Matej se je umaknil na gumno in rezal seno. A je Levak kmalu
prilezel za njim in ga spodil nazaj v hišo, češ, imajo že dosti narezanega
sena, v resnici pa ni mogel poslušati noža, ki je glasno, enakomerno
sekal seno. Potem je mati le zavzdihnila: »Predolgo jih ni...« Levak
je zarenčal, ko da je imel odgovor že dolgo pripravljen: »Saj ne morejo
kar sfrčati sem gor... Ne pozabi, da so ranjenci...« V tem so zasli-
šali spodaj pri mlinu streljanje. Prvi hip so odreveneli in se niso mogli

premahniti z mesta. V hlevu je zamukala krava. Že je videl Lojza mrtvega. Z globoko rano na čelu ga gleda z mrtvimi očmi. Glavo nasmelja na stare rake, v katerih razigrano žvrklja potok. Potem se je Levak odtrgal z mesta in planil skozi duri na lopo ter skozi zadnja vrata na dvorišče. Mati in otroci so se pognali za njim. Videli so ga, kako je stekel čez dvorišče in se izgubil za léso, ki je zapirala goríco. Mati je pohitela za njim do lése. Zaslišala je govorjenje, koj nato pa je zagledala skupino mož, med njimi tudi Lojza, razgretoga in upehanega. Ranjence so spravili na varno v že pripravljeno skrivališče pod staro kaščo, ki je stala pod hišo med sadnim drevjem. Pozneje so zvedeli, da so v dolini streljali Nemci iz jeze, ker so prišli prepozno. Odpeljali so starega mlinarja. In mlin je zgorel, cel teden se je še kadilo iz starih brun. Poslali so izvidnice na vse strani, ena je prišla do Levakovih, preiskala je hišo in hlev, tudi staro kaščo; bili so naduto osorni. Levaki so polni tesnobe čakali v hiši, Levakinja je polglasno molila, a so bili ranjenci dobro skriti.

Za hip se je ustavil. Ko da mu je na prsi leglo nekaj težkega. Dušilo ga je, mu stiskalo prsi, a najhuje je čutil srce. Ko da mu ga hoče preščipniti na dvoje. Ko da se mu v njem bolečina premika, stara, daljna, ponavljajoča se. Tisto popoldne sem trepetal za Lojza, ga je spreletelo, nikoli prej in nikoli pozneje nisem tako trepetal za katererega svojega otroka. Francka so našli mrtvega, vse je bilo že končano. Štefančkova smrt je bila preotroško neobgljena in preveč usodna. A Lojza je sam poslal v mlin. Nastavil ga je smrti, da bi rešil življenje dvojih, nastavil ga je kot vabo, ki se še ne zaveda svoje vloge. Toda — ali bi bilo danes kaj drugače, če se tistega popoldneva Lojz ne bi vrnil? Bil sem pri njem, v dolino sem ga šel iskat, a zdaj mi je, ko da se Lojz ni vrnil iz mlina v tistem popoldnevu.

Korak mu je bil nekaj časa počasen, truden, srce — ko da mu ne najde več pravega, vsakdanjega ritma. Od daleč je zagledal veliko leseno korito, v katerega je noč in dan, leta in leta curljala voda. Vozniki so v njem napajali živino, preden so se začeli vzpenjati v strmo pot. Staro korito, ki ga je skoro že ves zarasel mlakužni, zeleni mah, je bilo kot znamenje za mejo med dolino in hribi, po katerih so bile posejane kmetije. Sveže stopinje pri koritu so bile zmerom bolj redke. Zdelo se mu je, da je bil curek od daleč vse glasnejši in da je postajal vse tišji, bolj ko se mu je približeval.

Katki je bilo sedemnajst let, ko ji je pripeljal stvari do korita na meji doline. Tistega dne je bilo jutro sončno, nikjer ni bilo videti oblaka, proti opoldnevu pa se je naglo pooblačilo. Prej niso niti omenjali njenega odhoda, prejšnji dan je žela z njimi na veliki njivi in zvečer je

pomagala materi v kuhinji. Po večerji pa je rekla: »Zdaj je požeto... Šla bom...« Mati, ki je pospravljala posodo, je za hip obstala in jo pogledala. Ko da ima vsako njeno oko svoj pogled: v enem sta bili začudenje in obsodba, v drugem vdana pripravljenost in tiho razumevanje. Levak se ni premaknil. Matej pa je vstal in z glasnimi koraki premeril sobo, hrupno odprl vrata in jih nato spet zaprl. Potem je mati tiho rekla: »Pri sadju bi nam še lahko pomagala...« V trenutku tišine se je Levak premaknil, obvladal se je, da bi njegovo vedenje ne bilo nič nevsakdanjega, vstal od mize in dejal: »Letos ne bo dosti pospravljati... Sami bomo lahko...« Stopil je od mize, znova so se oglasili glasni koraki, bili so za spoznanje težji kot malo prej Matejevi, spet so zaječala vrata.

Tisto jutro je Levak vstal že navsezgodaj, šaril je po hiši, da je zapopotalo zdaj tu, zdaj tam, ko da nekaj premetuje, zdaj blizu, zdaj daleč. Na lopi sta stala stara kovčeka in velika cajna. Nihče ni prav vedel, kdaj so pred hišo zahrzali konji, stari je zapregel. Videz je bil, da ima veliko dela z vozom. Ko je Katka za trenutek pogledala na prag, ji je rekel, ne da bi se ozrl k njej: »Pod gmajno moram... Lahko naložiš...« In Katka je znosila kovčeka in cajno na voz. Ko so bile njene stvari naložene, ni več čakal, konji so potegnili. Katka je bila v tistem trenutku še v hiši, vsa zasopla je pritekla za vozom. S prsti desnice se je dotaknila vratu, kjer ji je v modrikasti žili trepetala kri. Močna, vajena vsakdanjega dela na kmetiji, roke so se ji lahkotno ožile v prikupno dekliskost: bila je to značilnost vseh Levakov — kmečko grobe poteze so se presenetljivo menjavale z mehкими, otožno občutljivimi. Pot se je spuščala, Levak se je kar naprej motal okrog zavore, čeprav je bilo že primerno zavrtó. Katka je hodila za vozom. Dobro se ji je zdelo, da je oče zapregel. Vedela je, da je pripravil to vožnjo namenoma, saj bi se za deske, ki so ga čakale spodaj, drugače gotovo še nekaj dni ne zmenil, imel je preveč drugega dela. Zdaj pa se dela, ko da deske pri koritu niso mogle niti minute več čakati. Kaj se mi pozna na očeh, da sem prebedela vso noč, je pomislila. Mama je gotovo opazila, nič ni pomagalo, da sem skrivala oči pred njo. Bedela je, čeprav je že prejšnji večer vedela, da ni več vrnitve, brž ko je izgovorila besede: šla bom. In v jutru, ko so se doma začeli vsakdanji opravki, bi jo bilo malone znova premagalo. Matej je že navsezgodaj začel orati komaj požeto njivo. Čez dobro uro bi mu že morala nesti malo južino. Med malo južino bi se pogovarjala. Za Matejem mi bo najhuje, je pomislila, že od mladih nog sta si zaupala. Matej je zmerom razmišljal o njenih besedah, nikoli je ni osorno zavrnil, čeprav mu je kdaj rekla kaj hudo nepremišljenega. Navadno ji ni precej časa dokončno odgovoril, šele čez nekaj dni ali pa šele čez mesec dni: zgodilo se je celo, da je nadaljeval

z njo pogovor o kaki stvari šele čez pol leta, ko je sama nanjo že zdavnaj pozabila. Za trenutek ji je zastala noga. Zdaj dokončno odhaja v dolino, med tuje ljudi, čeprav bo za nekaj časa stanovala kar pri Malki. Ozrla se je. Visoko v njivi je hodil za plugom Matej, zazdelo se ji je, da je večji kot voli. Voz se ji je medtem oddaljil. Pohitela je za njim, ni več vrnitve. Oče še opazil ni, da je zaostala. Kovčeka sta poskakovala z vozom. Stegnila se je za cajno, ki je skoro zdrsnila na tla. Zazrla se je v očetov hrbet. Še snoči in prav vse dni se ji je zdelo, da je še pokončen in čvrst, zdaj ob vozu pa je videti slaboten, roka se mu trudoma oprijemlje lojtrice. Vse teže se sklanja k zavori. Pri tem se mu vsakokrat nekoliko premakne klobuk s širokim pasom, pokažejo se mu kratki sivi lasje, popravlja si ga in se spet vzravna. Že čez tri dni moram priti v železarno na delo, je pomislila, obljubili so mi delo v pisarni, sprva bom kurirka, potem pa me bojo preizkusili za administratorko. Kar verjeti niso mogli, da imam spričevalo nižje gimnazije in še potrdilo, da sem v brigadi naredila tečaj za strojepisko. Kako da nisi prišla že prej, so mi rekli, jaz pa sem samo skomignila z rameni. In še so mi rekli, dali te bomo v večerno šolo, ne bo ti hudo, a vseeno nisem mogla prej. Z Malko je bilo drugače. Ker je bila bolehnna, je bila že od petega leta bolj od doma, stanovala je v mestu pri teti, ki je bila brez otrok. Kaj bi z bolehnim otrokom na kmetiji, si je najbrž mislil oče, nobene sledi ni pustila doma, »nikoli ne vzkali vsako seme.« je nekoč slišala reči očeta, niso sicer govorili o Malki, a najbrž je s tem le mislil nanjo. Malka se je navadila doline, izšolala se je za bolničarko, vse redkeje je prihajala domov. Levak se je znova sklonil k zavori in odvrnil, čeprav je bila pot še zmerom strma. Voz je stekel hitreje, pot se je znehčala, in so se kolesa pogrezala v globoke kolesnice, le s težavo sta ga dohajala, se umikala kamnom in se trudila, da bi jima noga ne obtičala v kolesnici, vendar Levak ni ustavil konj. Pod Gmajno — tako so rekli kraju pri koritu — je konja zasukal na širši prostor in zaobrnil. Prijel je za kovček, a ga je Katka že prehitela in ga sama poprijela in postavila na tla. Mislila je že, da se bosta razšla brez besed, a je Levak spregovoril: »Dalj ne morem. Zamudil se bom z deskami... Mateju bom moral pomagati še s konji, njiva je velika...« In potem se je sklonil k deskam. Katka je prijela kovčeka in culo ter rekla: »Pa srečno...« Ko je bila že nekaj korakov na cesti, je zaslišala: »Srečno...«

Pot se je začela vzpenjati. Kdaj pa kdaj se je kot deblo upognila v zemljo, a se je za naslednjim ovinkom izbočila, napela, da je stopal po njej kot po mostu. Na takem mestu sta se voznika le s težavo srečavala, že od daleč sta si s klici dajala znamenja in je nato eden počakal. Pešci pa so si ob vozni poti naredili svojo stezo. Štefka, kako je s

Štefko, je nenadoma spet pomislil na ženo, ki jo je prejšnji dan pustil samo. Zelo je bolna, zadnje dni je le še tu in tam spregovorila z mano kakšno besedo, je pomislil. Še prikimavala in odkimavala mi ni več, če sem jo kaj vprašal. Le kadar sem ji dejal, da grem po sosedo, je zašepetala: »Ni treba hoditi...« In včeraj, ko se je odločil, da pojde v dolino, k Lojzu, je rekla: »Kakor veš, Ahac...« Nič drugega, nobene druge besede. Pravzaprav je bilo vse življenje tako. Kadar se je odločal o veliki stvari na kmetiji, je zmerom rekla: »Kakor veš, Ahac...« A še nikoli doslej se ni tako težko odločal kot včeraj. Hodil je ves omotičen po hiši, stara stenska ura je tiktakala preglasno, slišal jo je, kamor je že tisti dan stopil, pod senom na gumni, pod jaslimi, v starem bezovcu ob hlevu, pod posteljo, na podstrešju, zdelo se mu je, da žena ves dan tiho ječi v postelji, a če je prisluhnil, slišati je ni mogel. Kdaj pa kdaj je samemu sebi jezno zaklel: Pa če bi se spravljal k samemu hudicu, bi rekla, kakor veš, Ahac... Da bi nikoli ne bil šel na to pot!

Truden je lezel navkreber. Začel se je potiti v križ in vrat. Odpel si je srajco pod vratom. Hladna zgodnjepoletna sapa mu je lahkotno segla na prsi. Na bližnja polja je legal izpran opoldanski mir. Ponoči je padal kratkotrajen dež, komaj je še bilo videti sledove v ilovnati poti. Stebla pšenice so rumenela, klasi so postajali lažji, sončni veter se je spuščal vsak dan niže, kriki prepelice so kdaj pa kdaj presekali daljavo. Levak je začutil bolečino, povrnila se mu je ostro in neizprosno. Nenadoma ga je obšla želja, da bi stopil s poti v polje, v širino pšenice, da bi stopal daleč v njivo, legel bi vanjo sredi največje globine in bi tam obležal in se počasi spremenil v prah. Hm, se je trenutek nato nasmehnil, nisem prvič začutil te želje, čeprav sem jo začutil tokrat močno kot še nikoli; bil je še otrok, komaj nekoliko odrasel otrok, ko je prišla prvič, sedel je ob polju in pazil na živino, a vendar je prišla danes drugače, ni bila več grešniško bogokletna in ne več otroško enkratna, bila je občutek, porojen v davnini, morebiti je bila prvi dedov korak po tej zemlji, njegova prva brazda, prvo sonce v odprti brazdi, prva znojna kaplja, ki je kanila vanjo, prvi klic mlade žene, trenutek, ko je zaslišal iz hiše prvi krik novorojenega otroka, ko je na tem mestu zemlje prvič zaslišal zvon smrti iz doline. Ko bi prišla ta želja samo dan prej, ne bi šel v dolino po Lojza, kakor ni šel nihče tisto leto, ko so Levaki — v prejšnjem rodu — prvič zbežali s kmetije v dolino. A moj oče — ded Levak — je za trdno vedel, četudi bodo odšli vsi, in so odšli vsi, moji trije bratje in štiri sestre, vedel je, da jaz ne bom odšel nikoli, danes šele do kraja čutim, da je to natanko vedel.

Šele ko je odšel Matej, najstarejši, se je Levak zavedel, da je nekaj pozabil pri svojih otrocih, čeprav si ni in ni mogel domisliti, kaj je

takega za svoje otroke storil ded Levak. Kaj nisem znal živeti po njegovo? Ko je odhajala Katka, v Levakovem drugem rodu prvič nekaj premaknilo, čeprav je bilo razumljivo, da bo nekega dne odšla, kaj bi počela na kmetiji, in Malka je bila v dolini že od mladosti. Vedeli so tudi, da se bo nekega dne poslovil Lojz, moral si bo poiskati delo v rudniku ali železarni, Kmetija je imela zmerom le po enega gospodarja, drugače ne more živeti nobena kmetija. Zapisana je bila Mateju, najstarejšemu, nespametno je spreminjati stare zakone. Matej nikoli ni tarnal zaradi hudega dela, čeprav je bil bolj slaboten v telo kot drugi, ko da so mehke levakovske poteze na njem prevladovale, bolj je bil podoben mlademu učitelju kot kmečkemu fantu. Le kadar so v dolini razglasili nov zakon, ki se je še posebej dotaknil kmeta, ali ko so ob nedeljah prebiral časniki, je Matej kdaj pa kdaj zamrmral, da so ga drugi komaj slišali: »Počasi bojo vsem kmetom zavili vratove...« In potem je spet cel mesec molčal. Bilo je nekega jutra po prazniku, ko sta se Levak in Matej namenila s kravo k živinozdravniku. Levak, ki se je v hiši navadno prebujal prvi, je rekel ženi, ko sta še ležala v postelji: »Nisem čul, da bi šel Matej že v hlev...« Žena je odgovorila: »Veš, da je že šel... Nisi ga čul...« Ostala sta v postelji, čeprav sta bila oba budna. V kurjem hlevu je potegnil stari petelin. Čez čas je Levak znova dejal: »Zaspal je...« In potem je vstal. Žena je vprašala: »Kam greš, zgodaj je še...« Oblekel si je hlače in nataknil čevlje, ko je odgovoril: »K živini...« Odkreval je v hlev. Potem sta se srečala v kuhinji. Levak je zagodrnjal: »Jasli so bile še prazne...« Mati je zagovarjala sina: »Saj več, kako je. Še zmerom rad spi...« Toda Levak je vzrojil: »Že zvečer ni šel pravi čas spat...« In nato še: »K Zvónikovi hodi, se mi zdi...« Mati je preslišala njegove zadnje besede, zmerom presliši besede, kadar mi ne more ugovarjati, si je rekel Levak, podkurila je v peči in pristavila piskre. Že se je danilo, dan je lezel iz gluhe tihote. Levak se je drugič vrnil iz hleva. Videti je bilo, da je nemiren. Ni imel navade, da bi že navsezgodaj korakal po hiši, spodil je mačko, ki se mu je mehko privila k nogi. Pripravljal se je, da bi rekel ženi: »Zdaj boš pa res morala ponj,« a se je zmerom znova premislil. Ko da ga je obšla zla slutnja in skušal je kar se da odložiti trenutek, ki bi mu potrdil, da ga slutnja ne vara. Trenutki so postajali vse daljši in tišji, do kraja se je zdanilo. Levak se je odpravil tretjič v hlev. Medtem je žena stopila do stopnic, ki so bile speljane v zgornje izbe, a se je sredi stopnic premislila in se vrnila v kuhinjo. Ahac bi mi gotovo rekel, naj grem ponj, če bi bilo to najbolj pametno, je pomislila, a se je premislil, opazila sem na obrazu. Spomnila se je dneva, ko sta nekega zimskega jutra sredi vojne prav tako vstala navsezgodaj in se odločala, če naj

ga pokličeta. Matej bi se bil moral prijaviti v dolini pri nemški naborni komisiji. Bilo mu je komaj sedemnajst let. In ga nista poklicala. Nekaj časa so ga še skrivali na kmetiji, nato pa sta ga poslala v Maribor, da se je skrival pri sorodnici. Levak se je vnovič vrnil iz hleva. Komaj je stopil čez prag, je spregovoril, ko da se boji, da bi se spet premislil: »Se nisi šla ponj?« Ženi se je ustavila roka, z grebljico je popravljala ogenj. Vdano je odložila grebljico, si obrisala roko ob predpasnik, nato pa se brez besed odpravila k stopnicam. Tu se je zasukala in rekla tiho: »Zadnje dni je bil spet bled in ponoči je pokašljeval...« Levak je nemirno zakrilil z rokami in s trpko jezo dejal: »Potem bom pač sam gnal kravo...« Stal je sredi kuhinje in prisluškoval ženinim korakom, vsakemu posebej, po odmevu je štel stopnice, natanko je vedel, kako visoko je že, zdaj je stopila na zadnjo, na najvišjo, poznam jo, si je dejal, podloga je že sprhnela, zamenjati jo bom moral, že je naredila korake proti izbi, v kateri je spal Matej, in tiho odprla vrata. V jutranji tišini se je hiša za nekaj trenutkov pogreznila vase, ko da sredi brezmejnne, dolge tišine prasketa le še ogenj v peči, prasketa glasno, nekje čisto blizu, ko da skuša poudariti svojo nenavadno veljavo. Skoro prestrašil se je, ko jo je znova zagledal na vratih kuhinje, ni je bil zaslišal, kdaj se je vrnila po stopnicah. In tisti trenutek jo je prvič v njenem življenju občudoval, kako se je znala premagovati. Ko danes misli na tisto jutro, si ne more razložiti, kako se je mogla vrniti tako mirna, tako tiha, samo stala je spet na durih in je zašepetala: »Odšel je...«

Jutro pred štirimi leti ga je zdaj z vso težo na novo pobilo. A tokrat je prvič sprejel udarec pripravljen, bila je bolečina s svetlo, a topo ostrino, ki ne more ničesar več prerezati, lahko samo še odpre do zadnjega. In to je nenadoma začutil kot olajšanje. Matej se ni več vrnil na kmetijo. Dobil je delo v železarni. Levak ni naredil koraka, da bi ga spet utrgal dolini. Življenje na Levakovem je steklo po starem, že ustaljenem redu; če se je le dalo, nista omenjala svojih otrok, ki so že odšli, saj po imenu ne. Ko se je Matej spet za kak dan vračal, nista spregovorila o tem niti besedice. Samo nekega dne mu je Matej dejal: »Lojz bo bolj za kmetijo, boste videli...« Šele danes razločno čuti krivdo, da je vse preveč za trdno stavil na Mateja, nepremišljeno, ko da stavi na konja, ne da bi se prej prepričal, kakšen je konj, kdo ga je učil, kdo ga bo vodil, s čim so ga hranili. Stavil je, ko da je stava že sama po sebi vnaprej dobljena. Spomnil se je, da tudi ded Levak ni odprl zanj posebne šole o ljubezni do domače hiše, hm, trpko se je nasmehnil tej misli, a danes povsem za trdno ve, da je oče, ded Levak, vedel, da stavi na dobljeno. Pustiti bi bil moral druge, človek ne sme in

ne more staviti na vse, preudariti bi moral, nato pa se zapičiti le v Lojza, ne v Mateja, kot se je oče vame, premišljeno, neopazno, na primer takole: »Ah, ta je iz doline. Daj mu malo mošta in kruha, gotovo je lačen in žejen...« In nekega večera med vojno: »Dobro, da nocoj nismo v dolini...« Ko so neko leto pospravili pšenico, ki je lepo obrodila: »Le glej, da boš nekoč tudi ti pridelal tako...« In občutek krivde se je v njem razraščal. Najhujše pečejo spoznanja, ko ugotavljaš, da v življenju nisi uresničil stvari, ki so ti bile enkratno dane. Segel je v notranji žep sukniča in izvlekel ozko, belo stekleničko. Bila je prazna, v grlu ga je stisnilo še to drobno razočaranje in mu do kraja posušilo slino. Sam sem si kriv, ne bi mi bilo treba v dolino: in noči pri Lojzu ne bom več pozabil. Nenadoma je še enkrat oživel v njem trenutek, ko se je žena vrnila po stopnicah in obstala na pragu, zdaj je bila videti bolna in trudna, težke sence so ji visele s čela, na oči, na lica, na vrat, in za senco so se ji vdirale oči. Takrat bi ji moral reči prav tako tiho in mirno: »No, bom pač sam gnal kravo...« A besede ni spravil z jezika, samo obrnil se je in je stopil na lopo.

Pot se je zdaj naglo zaobrnila v ovinek in se zravnila. Levak se ni ustavil, ko da se tega boji, bojazen se je v njem ponovila, a je bila z drugačnim obrazom. Bilo mu je, ko da se mu je pot iz doline, iz mesta, nenadoma spremenila v beg, in je najbolje za ubežnika, če se čim manj ustavlja. Je bila vsaka moja pot iz doline beg, se je trenutek nato vprašal, in je današnja pot moj zadnji beg? Mnogi pred mano so že bežali, v mojo smer, bežali so v nasprotno smer, v dolino, v mesto, bežali so moji otroci drug za drugim, brez vrnitve, dolina je bila kot še nikoli doslej odprto vabljliva, nenasitna, zadnji je bežal Lojz in jaz sem ga skušal snoči zaustaviti na tem begu, kaj neki me je obsedlo, prekleto, kako neumno; kaj bi storil jaz s tistim, ki bi zdajle prišel naproti in bi me nenadoma ustavil ter rekel: »Levak, vrni se z mano v dolino!« Še trenutek ne bi omahoval, z levico (Levaki smo levaki in je naša levica močnejša od desnice) bi ga odrinil s poti in brez obotavljanja nadaljeval pot domov. A na ovinku se je vendar ustavil, spomin, narisana na živi zemlji, je bil močnejši od bojazni v njem. Tu se je začel najnižji rob njegovega sveta, najlepša njiva je segala s konico jezika v ovinek. Onkraj poti je raslo nizko robidovje, svet se je znižal v globok potok, za potokom pa je ležal smrekov les, zavijal se je s hribom ter padal v globoke sence, ko se je že naslednji trenutek spet izbočil v sonce vse do dolinske poti. Potok je bil stara meja Levakovega sveta. Ko da se je za hip globoko oddahnil. Zdaj je na svojem, zdaj je spet doma. To ni občutek, ko se spet srečaš s svojo lastnino. In svoje poti v dolino ni naredil v imenu lastnine. Zemlja ni lastnina, zemlja je kratko

malo samo zemlja. Ustavil se je na mestu, kjer se je s poti spuščala komaj vidna steza in se izgubljala med robidovjem.

Tam so imeli med vojno partizani dolgo časa zasilno pribežališče za ranjence, pa tudi kurirji in drugi so se v njem radi ustavljali. Ded Levak je ondi kopal, iskal je žilo peska; popravljali so hlev, ki je bil pogorel. Potem je rov počasi zarasel in so pozabili nanj. Prvo zasilno ležišče je Levak naredil za ranjence, ki so jih rešili iz mlina. Ker so se zadržali dalj časa, kot je bilo zmenjeno, se je Levak spomnil na rov, v kašči so bili vse preblizu hiše. Ponoči so rov zavarovali z bruni in ga obložili z deskami, pozneje pa so postavili še pograde z mehko slamo in senom. Nemške izvidnice so dan na dan hodile mimo, ko da so nekje nekaj zavohale, a jih nos ne more in ne more pripeljati na pravo sled. Skrivališča vse do konca vojne niso odkrili. Levak je v tem našel svojevrstno igro smehljaja in zadovoljstva. Prostor je bil sicer majhen, ozek, a se je vseeno večkrat zateklo vanj tudi po šest ali še več ljudi. Sprva je v hiši le Levak sam vedel za skrivališče. To se mu je zdelo samo po sebi razumljivo in edino pametno. Vsako noč je obiskal skrivališče ter prinašal hrano, pijačo pa tudi kakšno novico. Kadar je bil med ranjenci kak domačin, je ostal še nekaj časa in so poklepetali, drugače pa se je navadno precej vračal. Neko noč je bil premalo previden, zamišljen, in je prišel nemški izvidnici naravnost pred puške. Naskrivaj so v hiši zaklali teleta, kar je bilo prepovedano, pa je nesel cekar kolin v skrivališče. Posrečilo se mu je še, da je spustil cekar s kolinami v grm. Ustavili so ga in ga spraševali, kam je namenjen tako pozno. »Po zdravnika moram v dolino,« se je zgovoril, »sin je zbolel.« Pogledovali so ga od peta do glave, si nekaj mrmrali in šepetali, potem pa so ga le spustili naprej. Stopil je naglo, ko da nadaljuje pot v dolino. Ni se ozrl, le natanko je prisluhnil, če mu kdo sledi. Čez nekaj časa se je zaustavil in se po drugi poti vrnil domov, v skrivališče pa je šel šele proti jutru. Doma so medtem hodili Nemci po hiši in spraševali ženo, če je sin res bolan. Ker jih skoro ni razumela, je le boječe prikimavala in odkimavala, v strahu sklepala roke in jecljala, in morebiti so si mislili, kako je v skrbeh za sina, Lojz pa jih je gledal z velikimi preplazenimi očmi, čelo se mu je orosilo. Tako se je Levak tisto noč odločil in skrivališče zaupal še ženi; dogodek je pokazal, da ga je skrivnost presrasla in da ga zdaj lahko nekega dne zaradi neumnega trenutka pokoplje pod sabo. Žena ni pokazala nobenega presenečenja, le tiho je rekla kakor po navadi: »Kakor veš, Ahac...« Pozneje se je ženi pridružil še Lojz, čeprav je Levak v tistem popoldnevu, ko ga je bil poslal v mlin, sklenil, da otrok ne bo več mešal v to reč. Prišlo pa je tako, da mu je Lojz nekega jutra sam dejal: »Oče, sinoči ste bili pa spet doli

pri njih, a ne?« Levaku je zaprlo sapo, da mu ni znal sprva odgovoriti nobene pametne. Šele popoldne, po južni, ga je za hip pridržal pri mizi in dejal: »Tisto o onih doli si povedal samo meni in ne boš nobenemu več...« Lojz je prikimal, v očeh se mu je zaiskrilo spoznanje, da se je s tistim trenutkom povečala njegova pomembnost v hiši in da bo oče odslej z njim v marsičem drugačen. Tako so dogodki Levaka že drugič tesneje zbližali z Lojzom, bil je zmeraj bolj iskriv in gibčen in odprt, tudi zdrav je bil bolj kot Matej, ki se je držal bolj zase, ko da zmerom nekaj premišljuje in se o tem ne želi porazgovoriti. Nenadoma se je Levak razveselil drobnega spoznanja, bilo je kot bežna tolažba, da je bil prav Lojz tisti, ki je odšel zadnji z doma, in po nikogar drugega bi ne hodil v dolino.

Levak je stopil v ovinek, za njim je bila steza k skrivališču. Ko da *so zdajci v njem na novo zaživelih obrazi, ki jih je srečaval v skrivališču*: skoro nikoli jih ni videl podnevi, le v soju petrolejke in sveče, pa so zdaj trepetali v njegovem spominu, ko da se jim odtrgani obrazi neslišno, počasi zibljejo sem in tja v motnem soju petrolejke, kdaj pa kdaj se ta ali oni obraz nenavadno poveča, drugi se zmanjša, da ni večji kot plamen v petrolejki, in so spet samo oči, rumeno svetle oči, kdaj pa kdaj se odprejo usta in razločno zasliši stavke, ki so jih izgovorili pred dolgimi leti, zamolklo priščipljene, in so le odtrgane besede, posamezna beseda, skoro gola, a še zmerom dovolj glasna, da v odboju njenega zvoka zaslišiš njen smisel, drugič spet tiha, šepetajoča, da je v spominu še komaj slišna in razumljiva. Po imenu si je zapomnil le nekaj obrazov. Večina je svoja imena zamolčala, drugi so si za svoje obraze izmislili nova imena, da bi bili bolj varni. Ko je nekatere srečal po vojni, so bili njihovi obrazi povsem spremenjeni, tako da marsikomu skoro verjel ni, da je res preživel po nekaj dni v njegovem skrivališču. In potem so mu navadno rekli: »Slišiš, Levak, saj veš, ko si mi prinesel jabolka, ne bom pozabil, kako sem se jih razveselil...« In drugi so ga objemali, mu nazdravljali in mu govorili: »Zdaj je za nami... Ne bomo te pozabili. Levak, veliko si nam pomagal...« Prva leta so prišli večkrat, nosil jim je na mizo kruha, mesa in mošta, njihovi obiski so bili praznični dnevi. Najglasnejši je bil zmerom Lapuh, ki je bil med vojno nekakšen vodja skrivališča. Prihajal in odhajal je z ranjenci, sporočal Levaku njihove prošnje in želje. Lapuh je pred vojno nekaj časa delal pri Smrečniku, pozneje je odšel na delo v Francijo. Njegov govor je imel prizvok glasne jedkosti, hrupne razdražljivosti, čeprav se je hkrati zmerom smehljaj. V Levakovem spominu so se še zdaj vlekli njegovi dolgi stavki, le da ne več natanko, ki jih je izgovoril med vojno v skrivališču

ali tisto leto po vojni, ko ga je nekajkrat obiskal. »Levak, po vojni bo tudi zate drugače... Ti nisi kulak, zato bo tudi zate drugače. Plačeval boš nekaj malega davka ali pa sploh ne, in država te bo na vseh koncih podpirala... A na kulake bomo pritisnili, na kulake pa bomo, na tiste v dolini... Pred vojno so se redili in potem so se zapisali Nemcem...« Ko si je zdaj vnovič v spominu ponovil Lapuhove besede, so mu po vsem životu začeli lesti topli mravljinci, začutil je lahkotno sproščenost, ko da se je nenadoma okrog njega zredčil zrak, mlad in prijetno svež, z vrhov visokih smrek, ki so rasle v bližini, a je v njem dosti teže dihati, saj izsrkava vršičke pljuč. In v tem trenutku čistosti je v sebi razločno čutil, da je tista leta v vojni hodil v skrivališče brez predsodkov, brez pomislekov, da so v njem sedeli dolinci: vsako noč so čakali nanj, bili so del njegove usode. Ko da so to bila zanj lahkotna, močna fantovska leta življenja, ko se nenadoma odpre v človeku in si zaželi objeti ves svet, vsi dobri ljudje so njegovi prijatelji, ko da sploh ni meje med njegovim svetom v hribu in med dolino. Levaki prvič v zgodovini rodu dolincev niso sprejemali kot tujce, tudi Múrija ne, ki je bil med njimi najglasnejši in res pravi dolinec, niso jih sprejeli kot vsiljivce in ne kot ponižne prosilce. Ni se ustrašil lastnih misli, ko se je nekega večera zdramil in se zavedel, koliko tvega s skrivališčem. Nemci so upepelili že nekaj kmetij, ki so pomagale partizanom, in cela družina je na Rakitnikovem zgorela v ognju. Občutek, da se je okrog njega nenadoma zredčil zrak, se je še za spoznanje povečal, čutil je vršičke pljuč visoko v svojih mislih.

Z ženo sta že pred dobrim letom opazila, da ostaja Lojz ob nedeljah predolgo v dolini, pravzaprav je bila žena prva, ki je rekla Lojzu, ko se je v nedeljo pozno vrnil: »Opoldne smo te čakali z južino...« Lojz se je navadno izgovoril, da je bil pri Mateju ali Katki, ker je vedel, da takega izgovora ne bodo razpletali dalje. Čeprav mu je mati rekla to na samem, ju je vendarle slišal Levak, dejal je: »Živina je tudi ob nedeljah.« Lojz pa se je le nasmehnil, potisnil roke v žepe in odšel v izbo, ki je bila nekoč prej Matejeva. Lojz je bil nekoliko manjše in bolj čokaste postave kot drugi Levaki, ki so bili dolgi in koščeni, a ne suhi, levakovska mehkoča se je pri njem spremenila v zbežanost, ki se je vsa zgostila v njegovih očeh in je bila kdaj podobna občutku odvečnosti, drugič spet neodločnosti, pa tudi slepi zaverovanosti. Levak je od tistega dne skrivaj pazil nanj. Kmalu je odkril, da Lojz tudi med tednom zbeži kdaj zvečer po delu v dolino, v mesto, in da se nato vrača zgodaj zjutraj. Vse manj je skrival svoja jutranja vračanja, ni več tiho odpiral vrat, ni pazil na korake, ko je stopal po lopi, stopnice v izbo so škripale zmerom manj pridušeno, pravzaprav so se že izzivajoče upogibale. Se-

veda je bil potem pri delu ves neboljen, pijano je hodil za plugom. Samo še enkrat mu je rekel: »Pri nas hodimo zgodaj spat in zgodaj vstajamo. Za dolino pa je še v nedeljo škoda poti...« Lojz se je znova le nasmehnil, nato pa zaklical konjem in oral dalje. Kakor bi bil Levak kdaj prej naravnost vzrojil, se je zdaj na vso moč zadrževal, bil je previden in popustljiv kot mati, ki je rodila veliko otrok, a so ji po vrsti umirali in ji je ostal en sam, zdaj pa bedi nad njim, ga slepo varuje pred vsako najmanjšo sapico, ga ne pušča v družčino, da bi se ne pokvaril v njej, ga ne pušča samega na cesto, ga spremlja v šolo in nato po pouku spet čaka pred šolskimi vrati, kliče zdravnika, komaj ji otrok potoži, da ga ščiplje v črevesju. Morebiti je bilo to njegovo ravnanje že znak starčevske utrujenosti ali pa je zgubljal vero v usodo, ki mu bo že sama po sebi pustila vsaj enega na domačem svetu. Naskrivaj je poizvedel, kam Lojz zahaja, pozneje se je tega nekoliko sramoval, Levaki kaj takega nikoli nismo počenjali, a kaj, ko tudi še kaj drugega počenjamo dandanes, se je tolažil. Zvedel je, da hodi k Albini, ki se je že po enem letu ločila od moža in je bila nekaj let starejša od Lojza. In s tem odkritjem se mu je ponovilo spoznanje, da ne bi bilo nič huje, če se tistega popoldneva Lojz ne bi vrnil iz mlina, trpel je v spoznanju, se obračal v njem kot riba, ki jo je nenaden pljusk vrgel na suho, legel je, ves teden niso dobili od njega niti besede.

Pot pred njim se je zdaj komaj zaznavno vzpenjala, tako da skoro ni čutil njene strmine. Kot posušen, rjavkasto rdeč šal je ovijala Levakovo največjo njivo, ki se je raztezala od enega roba lesa do drugega ter v breg vse do prvih dreves sadovnjaka. Od tod je vsakokrat zagledal streho domače hiše, bila je videti, ko da jo nosijo veje, ziblje se na njih kot veliko, opuščeno gnezdo. Misel na ženo, ki ga je vso pot skelela na robu drugih misli, ga je zbodla na novo, ko je zapazil, da se iz dimnika ne kadi, čeprav je bilo že visoko proti opoldnevu. Kaj ni bilo sosede?

Pot so na spodnjem robu njive preteklo jesen na novo zarezali, popravljali so cesto iz doline, vsa leta po vojni so se Javorčani bojevali zanjo; zdaj so začeli z delom, glasno so govorili: »Ne boste več odrezani od sveta, laže boste spravljali les v dolino, iz doline pa bodo lahko vozili v Javorje avtomobili in se bo visoki kraj spremenil v turistično zanimivost, ob nedeljah si bodo ljudje iz mesta med drevjem in na jasah izpraznili pljuča, ki so si jih med tednom zapražili v tovarnah.« Zaseka v njivo je zevala kot rdeča rana na velikanskem kosu svežega mesa, zazrl se je vanjo s spoštljivo grozo, ki se je mešala z občutkom majhnosti, a je v tej majhnosti živel spoznanje o enkratni pripadnosti k odprti zemlji. Kaj so se mi otroci rodili na vrhu brazde, ne v brazdi,

je nenadoma pomislil, in potem veter ni imel težkega dela z njimi. Jeseni sta z Lojzom njivo zorala in posejala ozimino. Potem ko je odšel Matej, sta ostala pri hiši sama za delo. Življenje se je na videz umirilo v trdnih kolesnicah vsakdanjosti, vse je bilo spet od vekomaj, vsakodnevna opravila, navade in prazniki, nedeljski popoldnevi, zimski večeri. Levakova je bolehala in ostajala doma, pri hišnih poslih ji je pomagala naglušna ženska, ki se ni dosti zmenila za gospodinjinje ukaze, delala je po svoje. Včasih se je ob najhujšem delu zaprla v svojo izbo in je po več dni ni bilo na spregled. V takih trenutkih je v Levaku privrela jeza do grla, že se je pognal proti izbi, da bi žensko spodil od hiše, a ga je vsakokrat zadržala žena: »Če gre Gela, bom ostala za vse delo sama,« je govorila, »druge pa veš, da danes ne moreš dobiti...« In pri tem je ostalo. Za delovne moči je bilo na kmetih vse huje. Velike tovarne v dolini so dan na dan vabile ljudi, bežali so s kmetij, ki jim niso mogle nuditi toliko zaslužka, delati je bilo treba od jutra do večera. Kolikor jih je še ostalo, so bile starejše, betežne ženske. Najtežja dela so zdaj čakala na Lojza. Levaka niso več ubogali konji pri oranju, žito je lahko v kaščo znosil le še Lojz in tudi za mlačev je bil stari že preokoren, premehkonožen, tako da bi si bil malone odrezal roko v mlatilnici. Levak tega ni nikoli pokazal, a je dela razporejal tako, da se je izogibal težjemu. Pazil je, da ni prevečkrat naglas delil del, ki jih je bilo treba opraviti čez dan, sploh sta z Lojzom le malo govorila. A vseeno je Lojz kdaj pa kdaj tiho zarenčal. Levak se je delal, ko da je to preslišal, brž se je umaknil k drugemu delu, če se je le dalo. Lojz pa je vsak dan bolj prepoznaval Levakovo umikanje, korakoma mu je sledil, postajal je vse bolj ujedljiv in samozavesten, vse pogosteje je spreminjal očetov razpored dela, da se je Levak vsak večer, ko je legel in dolgo ni mogel zaspati, zaklinjal, da je bil tisti in tisti dan njegov zadnji dan umika, niti koraka več, niti koraka več, prekleto, a naslednje jutro je bil še bolj slaboten, malodušnost je pritislila še močnejše.

Hkrati so na kmetijo pritislili še iz doline. Občinski kurir je prinesel položnico, nakazati je bilo treba še enkrat večji davek kot prejšnje leto. Levaku je zatrepetala roka, ko je vzel položnico v roke, pred očmi se mu je zameglilo, da je komaj prebral napisano številko. Kurir se je s kislim smehljajem umaknil skozi vrata, Levak ga je videl skozi okno, kako je hitel po gorici v dolino. Sadje je že nekaj let zapovrstjo slabo obrodilo in tudi krompirja so pridelali komaj za domačo rabo. V hlevu so stale le še tri krave in telička ter par konj. V velikih svinjakah se je nabirala pajčevina. Vsako leto je vse teže izprosil sečno dovoljenje, prošnje so mu zavračali, podiral je lahko le po nekaj kubikov lesa, ki

pa ga je moral po nizki ceni prodati zadrugi. Pregarjala ga je misel, da je to cena za njegovo nebogljenost in malodušnost, prepričan je bil, da se usoda še z večjo težo zgrne na človeka, kadar začuti njegov umik. Tisto noč ni mogel zaspati, številka na položnici mu je plesala po trudnih mislih, se zdaj pa zdaj povečala že za enkrat, dvakrat, trikrat in je bila ob vsakem povečanju še težja, da se je dvignil na roke in kot bolnik obsedel v postelji vse do zgodnjega jutra. Potem si je oblekel nedeljsko obleko in se brez zajtrka odpravil v dolino. Zdaj je vedel, da mu preostane le še zaključni boj, Levaki bijejo z repom še potem, ko jim zdrobijo glavo, vse do sončnega zahoda. V mesto je prišel dosti prezgodaj, pisarne na občini so bile še zaprte. Stopil je do stare gostilne na robu mesta in si naročil žganja. Ogrela ga je prijetna toplota, a vznemirjenja mu ni mogla pregnati. Hkrati pa je v sebi komaj premagoval grenak občutek ponosa, da je prišel v dolino prosit milosti. Toda Levakov ponos tistega dne ni bil več ponos Levaka pred dvajsetimi leti, ko je na dolino gledal s svojega vrha in se je svobodno odločal, kdaj bo stopil v dolino in kako bo govoril z dolinci. Njegov ponos je bil že močno nakrhan, razjedalo ga je spoznanje, da so otroci drug za drugim odšli, ko da jih je razgnal strah umiranja, doma je samo še Lojz, pred katerim se vsak dan hitreje umika. Takrat ni vedel, da še ni prišel zadnjič v dolino, čeprav si je to na vso moč želel. Točno ob sedmih je bil na občini. Pokazali so mu urad za odmero davkov. Potrkal je in vstopil. Mlado dekle je zaspano dvignilo glavo in mu reklo: »Počakajte zunaj. Šefa še ni...« In potem je dolgo stal pred vrati in se oziral po dolgem hodniku. Na vse strani so hiteli ljudje, uslužbenci so hodili iz pisarne v pisarno, kdaj pa kdaj so samo odprli vrata in nekaj zaklicali v sosednjo sobo, pisalni stroji so ropotali, vsem se je mudilo. Levaku se je zazdelo, da je zašel v nepogrešljive urade, v katerih odločajo o velikih usodah ljudi. Po vojni je le nekajkrat prišel na občino, a vsakokrat jo je našel večjo, pomembnejšo, zmerom več je bilo pisarn, pred katerimi se je počutil vse bolj majhnega in nebogljenega. Spomnil se je na pisarno predvojne občinske uprave, v kateri je sedel občinski tajnik in odločal o vsem, župan je prihajal le po trikrat na teden in je samo še blagoslovil njegovo delo. Tedaj je nekdo prišel po stopnicah, hodil je počasi, ko da ga daje težka naduha. Levak je brž prepoznal Lapuha, čeprav se je v letih po vojni močno postaral, v obraz je bil videti blede in zabuhel, nos se mu je težko povetil, le oči so še kazale nekdanjo neutrudljivo moč in svetlobo, in ko sta se pozdravila, tudi v njegovem glasu ni čutil nobene spremembe. »Opravek imam na davkariji,« je rekel Levak. Lapuh je široko odprl oči, se nasmehnil, tako da sta se mu viseči ličnici za spoznanje dvignili, nato je zamrmral: »No, potem pa kar z mano.«

Vstopil je za njim v pisarno. Zaslišal je mlado dekle, ki ga je pozdravilo: »Dobro jutro, tovariš šef...« Lapuh je odložil aktovko in si slekel poletni plašč. Težko se je zleknil na stol in ponudil sedež še Levaku. Pri tem je govoril: »Dolgo se nisva videla, kaj... Bil sem vsa leta v Ljubljani. Imel sem kar dobro službo. Pa sva si oba z ženo vseeno želela nazaj domov, v to našo dolino... Vidiš, dobil sem službo na občini...« Levak ga je pozorno poslušal, pri tem pa kdaj pa kdaj pogledal dekle, ki je venomer nekaj iskalo med papirji, predevalo jih je z enega kupčka na drugega. Bilo mu je v olajšanje, da se je srečal z Lapuhom, ko da čuti, da bo pred njim lahko opravičil svojo jutranjo pot v dolino in mu ne bo treba žrtvovati niti koščka ponosa več. Pisarna se mu je zdela zdaj bolj prijazna, kot je bila prej, ko je ob sedmih pogledal vanjo. Začel je Lapuhu razlagati, čemu se je oglasil, sprva počasi in previdno, tu in tam besedo, »zdaj sva samo še s sinom, z Lojzom, za delo, saj se spominjate Lojza (Lapuh ga je ves čas tikal, njemu pa tikanje ni šlo z jezika), med vojno je bil še otrok,« Lapuh se je nasmehnil. Za hip se je ob njegovem smehljanju Levaku obudil droben spomin, kako je proti koncu vojne že Lojz večkrat skočil v skrivališče, čeprav besede skrivališče in vse drugo, kar je bilo z njim v zvezi, zdaj pred Lapuhom ni omenjal, sploh tega ni omenjal, čutil je, da bi to pomenilo, da ga želi zavestno na kaj spomniti, ni hotel z glasno besedo povezati spomina in svojega današnjega obiska. »In žena je zmerom bolj bolehnna, ne vem, kako bomo... Včeraj sem dobil položnico... Poglejte...« Lapuh jo je vzel v roke in bilo je videti, da jo z vso pozornostjo ogleduje. Potem jo je spustil na mizo in se spet nasmehnil, da sta se mu višči ličnici spet za spoznanje napeli. »Ja, Levak, tu se ne da nič pomagati,« je rekel, njegova beseda je imela težo dokončnosti. »Kako pa misliš, da država lahko gradi šole? Z davki. In tovarne? Z davki. In ceste? Z davki.« Ustavil se je sredi dvignjenega glasu. Levaku se je zazdelo, da je bil njegov obraz še nekaj trenutkov prej drugačen, čeprav se na njem ni spremenila niti ena sama poteza. Nenadoma ga je obšla misel, da sploh ne gleda več Lapuha, ki ga je poznal, temveč nekega drugega Lapuha, ki ima po naključju enako ime. »Če ne moreš plačati, Levak, pusti zemljo in pridi v dolino... Hm, tvoje otroke je še pravi čas srečala pamet... V dolini je prihodnost, v tovarni... Verjemi mi...« Čisto zares se motim, si je šepetal Levak in le še na pol poslušal njegove besede, to se mi ni zgodilo prvič, obraze iz skrivališča je videl le v soju rumene petrolejke, po svoje so se premikali in spreminjali. »Imej pamet, Levak,« je z natanko obklesanimi besedami nadaljeval Lapuh. »tiste vaše kmetije na hribih bo prej ali slej vzel vrag... A vedi: tu v dolini ne moremo čakati, da vas bo vrag jemal počasi, ne moremo čakati na

to... To je zgodovinska nujnost, kar pritiska na vas, in mi ji samo malo pomagamo, da bo hitreje opravila svojo nalogo... Recimo, da boš težko plačal ta davek, recimo, da ga boš celo zelo težko plačal, a za nas je važno samo to, da te čim hitreje spravimo na pravo pot...« Levaku se je zdelo, da se premikajo samo še njegova usta, da se mu premikajo v petrolejskem sloju, ki pa ima zdaj podobo na pol prebujene dnevne svetlobe, le tu in tam je spraval iz sebe besedo: »Sama sva z Lojzom... Žena boleha... Lesa mi ne pustijo sekati... Prodati bom moral konje, da bom lahko plačal. Brez konj pa ne bom mogel več orati...« Sam ni vedel, kdaj mu je ušla prošnja: »Pomagajte... Med vojno...« Lapuh se je spet nasmehnil, nato pa dejal s tišjim, brezbarvnim glasom: »Kar lepo tiho bodi, Levak, in pojdi domov... Nismo pozabili, kako si vso vojno skrival pred nami svojega najstarejšega sina, če se ne motim, mu je bilo ime Matej, da, da, Mateja... Govoril si, da je bolehen...« Levak je vztrepetal in glasno zatrdil: »Res je bil bolan...« Po teh besedah mu je bilo, ko da se je predramil, ko da se je spet zavedel, da sedi na stolu, Lapuh je pred njim spet dobil vso svojo podobo, na njegovem obrazu so se spet ostro risale meje zabuhlosti, njegov glas je bil spet jutranje resničen, ko je dejal: »Pojdi domov, Levak, in premisli... Če boš premislil pametno, boš videl, da ni druge poti kot v zadrugo...« Levak je zdaj naglo vstal in izbruhnil: »Zadruga je dolina...« Vso pot domov si je nato ponavljal te besede, sam sebe je občudoval, da jih je izgovoril, da jih je našel v pravem trenutku, ko da se mu je ponos na novo rodil, v vsej ostrini je znova čutil v sebi mejo, ki ga je ločila od doline, od mesta.

Zadnjo jesen pa se je Lojz znenada vidno spremenil. Levaku se je zazdelo, da se je spremenil z dnem, ko je prenehal hoditi v dolino k tisti ločeni ženski. Brez obotavljanja je Levak povprašal še nekaj ljudi, ki so mu potrdili, šele potem se je umiril. V njem je oživel samozavesten občutek, da se je Lojz pomiril s svojo usodo, potem ko je prepoznal pravo podobo doline. Pomagati mu moram, da si bo poiskal dekle kje na sosednji kmetiji, in to bi ga dokončno privezalo. Potem je vse večere tuhtal in izbiral neveste, to je počel s pravo otroško vero v uspeh, šel je z mislimi celo daleč na druge kmetije. Ženi o tem ni spregovoril, ko da je to le njegova in Lojzova zadeva. Lojz je brez ugovaranja opravljal dela, ni se zgodilo več, da bi zarenčal, tiho je spet izpolnjeval očetov red dela. Ko je oral veliko njivo, je neutrudno podil konje z enega konca na drugega, ob nedeljah je ostajal doma, posedal je pred hišo, zrl v dolino ali pa je stopil samo do sosedja, kjer je imel tovariša iz šolskih let.

Ko je Levak prilezel do sredine velike njive, se je širši poti pridružila manjša, ki je vodila k Maku, sosednji kmetiji. Po tej poti je Levak

kot mlad fant na večer po delu stekel k sosedu, kjer so imeli kar tri hčere za ženitev. Pozimi, ko ni bilo veliko dela, so sedeli dolgo v večer in so se pogovarjali ali pa so si preganjali čas z volkanjem. Štefka je bila najstarejša. Obe mlajši sestri sta bili veliko bolj zgovorni, smejali sta se vsaki njegovi besedi. Šalil se je z njima, a pri tem ves čas mislil na Štefko, ki je le kdaj pa kdaj spregovorila besedo. In to mu je najmlajša kar v obraz povedala: »Nagajaš nama, misliš pa na Štefko...« Štefka je bila s svojim nekoliko bledim obrazom pravo nasprotje svojih sester. Visoko belo čelo ji je podaljšalo obraz v umirjeno lepoto, lase si je sple-tala v močno kito, ki jo je zvijala v dekliško lahkoten klobčič. Pogovarjal se je s sestrama, pri tem pa je skrivaj pogledoval v njene dolge, mehke prste, ki so se neutrudno premikali pri pletenju. Mlajši sestri sta ob zimskih večerih radi listali po koledarju in časnikih, govorili sta o slikah lepo oblečenih gospa, ki so živele v nekem, zanju daljnem, ču-dežnem svetu, gledali slike s sprejema na kraljevem dvoru, sanjali sta o tem, kako bi bili srečni, ko bi kdaj samo pokukali v čudoviti, pravljični svet, se samo dotaknili mehkega razkošja. Štefka pa je molčala in se smehljala njunim nenavadnim željam: le nekega večera se je nenadoma tiho oglasila, Levaku so se za vse življenje vtisnile v spomin njene be-sede, in ta hip so v njem zaživele na novo: »Ali mislite, da so gospe v teh lepih oblekah srečne?« Levaku so se takrat njene besede zdele velike in pomembne, še danes ne ve, kdaj ga je v tistem trenutku preplaval občutek zanosa, saj bi bile besede v drugih okoliščinah čisto nekaj vsak-danjega, obrabljenega, in je našel toliko moči, da je stegnil svojo roko in jo položil na njeno, Štefka je vztrepetala, roke so se ji zmedle med pletilnimi iglami, povsila je pogled, rdečica ji je zalila lica, sestri sta se spogledali, se našobili, nato pa prhnili v smeh. Na spomlad je prišla Štefka z njim in s svati po tej poti: ko so stopili na Levakovo, so zavri-skali, okrašeni klobuki so frčali v zrak, muzikantje so zaigrali glasneje. Levak je poskočil, prijel nevesto in jo v rokah nesel čez mejo dveh kmetij. Bila je lahka kot perut, v njegovih rokah je gorela moč. Na Štefkinem domu je prevzel brat, mlajši sestri pa sta odšli v dolino.

Ozrl se je v domačo hišo. Že je sedela na trdnih tleh, videl jo je vso, veje dreves so se zravnale v nebo. Res se ne kadi iz dimnika, si je zaskrbljeno ponovil.

Šele danes razumem, da je bila Lojzova zadnja vdanost le za naše oči, je pomislil Levak in stopil dalje, njegovo vedenje, njegovi zadnji dnevi doma brez renčanja, njegova nedeljska posedanja pred hišo, to so bili dnevi bolnika, ki se mu bolezen za nekaj časa potuhne, da nato še močneje in dokončno pokaže svoj pravi obraz. Nekega dne ga ni

bilo več iz doline, in to je bilo vse. Levak je zvedel, da se je vrnil k tisti ločeni ženski.

Potem ko včeraj ni našel doma Mateja in mu je delavec pokazal barako, v kateri je stanovala tista ženska, se ji je približal, ne da bi se tega v resnici zavedal, njegov zadnji boj je bil vse bolj le še podzavestno dejanje. Počutil se je, ko da stoji na tekočem traku, ki ga je sam od sebe neustavljivo prinesel naravnost na prag barake. Barake je sezidalo gradbeno podjetje precej po vojni, ko so se v mestu začele velike gradnje, ko so razširjali železarno, in so jim sprva rabile za pisarne. Pozneje si je gradbeno podjetje zgradilo novo upravno poslopje, v barake pa so se naselili delavci, najprej sami, pozneje pa so se poročili, imeli otroke in barake so postajale vsak dan bolj tesne, nihče jih ni popravljaj, zato so zunanje deske že odstopale in trohnele. Ko je potrkal, se mu je zazdelo, da je zaslišal v odgovor le droben ptičji glas. Še preden je potrkal drugič, so se mu vrata odprla, zagledal se je v starejšo žensko, napihnjeno kepico z okrogličnim obrazom, s posušeno kožo, kratki sivi lasje so ji sršeli na vse strani, ko da je prezgodaj zbežala izpod frizerske kape. Vprašal je po Lojzu, a mu je čivkajoče odgovorila, da je ni prav razumel, kaj mu želi povedati. Ko pa se je že hotel obrniti, ga je potegnila za roko v kuhinjo, ki je dišala po kuhanem obedu. Popeljala ga je k mizi in ga posadila na stol. S pretirano naglimi koraki je hitela sem in tja po kuhinji. Šele tedaj je zagledal, da sedi na kavču v kotu človek; pravzaprav ni mogel natanko ugotoviti, če sedi ali leži, saj je bil prav tako majhne, okrogle postave kot ženska, le da je bil povsem plešast, le lice mu je pokrivala kratka, ščetinasta brada. Ko je nekaj zamrmral, je ženska pohitela k njemu, se sklonila nadenj in mu nekaj zašepetala v uho, nato pa ga je pokrila z odejo: Levak je zdaj vedel, da človek leži. V tem je v preddverju barake zaslišal korake, vstopila je, in Levak je precej uganil, da je to tista ženska. Za hip je postala v vratih in ga premerila z živimi očmi, nato se je nasmehnila in pozdravila. Slekla si je jopico in jo položila čez stol. Z rokama se je naslonila na mizo in zaupljivo, ko da se že dolgo poznata, dejala: »Lojz bo koj prišel...« Levak ni odgovoril, brez besed jo je gledal, bil je podoben tujcu, ki se ne zmeni za ljudi okrog sebe, ker ne razume njihovega vedenja in jezika. Ženska je pohitela h kredenci, slišal je, ko je rekla, »matič, kaj ne boste nič postregli.« nato pa je sama vzela s police steklenico ter poiskala še kozarček. Zdaj ko je stala tik ob svoji materi, je lahko razložil, kako sta si podobni, le da je bila hči dosti mlajša v telo, tesna obleka ji je nesramežljivo poudarjala gibe, njeni koraki so bili gibčni, prožne roke so bile nad komolcem vabljivo okrogle. Ko mu je nalivala — Levak se ji je zagledal v kratke, okrogle

prste — se je s kavča oglasil mali mož. hči je zagodrnjala. »ja, ja, oče, saj bom dala tudi vam.« in že je pohitela s steklenico k njemu. Ko pa mu je hotela naliti kozarček, jo je oče prehitel, pograbil steklenico in v hipu naredil dolg požirek, nato pa se je glasno zasmel, ko da se je oglasil kanarček z glasom čuka, zasmejala se je še hči... Še nekaj časa je minilo, preden se je vrnil z dela Lojz. Ko je zagledal očeta, ni pokazal nobenega presenečenja. Sedel je k mizi, ženski sta mu v hipu postregli z obedom, obe sta imeli z njim veliko opraviti. »Že kar vem, kako si lačen.« mu je odgovorila Albina. In nato spet mati: »Oh Albina, repiče si mu dala premalo, prinesi jo še, saj je imamo, ostala bo...« Levak je zrl nekam čez mizo, medtem ko je Lojz jedel, se izgovarjal, da je že južinal v gostilni, buljil je v zakajeno stensko sliko nad štedilnikom, ki je prikazovala sovo in čuka: sova je bila oblečena v gospodinjo z belim predpasnikom in je stala za štedilnikom, čuk pa je sedel nedaleč vstran v velikem naslonjaču in je s pravim opoldanskim užitkom bral časnik. Na spodnjem robu je bil na narisanem traku napis: *MOZU JE NAJLEPŠE DOMA PRI ŽENKI!* Vse do večera sta se ženski motali po kuhinji, a pri tem ni bilo mogoče ugotoviti, če sta opravili kako delo ali ne, Albina je venomer prihajala k mizi in spraševala, če sta lačna ali žejna, pri tem pa je zagrebla roko v Lojzove lase ali pa ga je objela okrog vratu, ga poljubila na lice ali na vrat, mu sedla na kolena in ga po otroško povlekla za ušesa. Mati ju je gledala in se hihitala, nenehoma si je brisala roke v predpasnik, Levaku se je zmerom bolj zdelo, da se sprehaja po kuhinji sova s stenske slike nad štedilnikom, njene oči so postajale vse večje, videl jo je, kako je kdaj pa kdaj srknila iz steklenice in pri tem v posebnem užitku zaprla oči: večkrat je ponudila steklenico še možu, ki je ležal na kavču, naredil je nekaj dolgih, poželjivih požirkov. Levaku je bilo, ko da ne gleda več svojega sina, ki je še mesec dni prej z njim oral, bil je poskočen in močan, s trdnim korakom v brazdi, konji so ubogljivo stopali na vajetih, ki jih je držala njegova roka. Zmerom bolj je odlašal, da bi spregovoril o namenu svojega obiska, čakal je na trenutek, ko bi bila z Lojzom sama, a se ženski nista umaknili iz hiše. Ves mesec je v sebi prekladal misel, če naj stopi v dolino in se pogovori z njim. Vse do Lojza ni hodil za nobenim. Počutil se je kot utopljenec, ki visi na zadnji nitki, in ta zadnja nitka je bil Lojz. Če se ne vrne, bo Levakovo za zmerom izgubljeno. Sosed mu je povedal, kako so se v zadrugi pogovarjali, da bi bili pripravljene vzeti njegov svet. »Komaj že čakajo, a ne, kdaj se bo stegnil zadnji Levak,« mu je odgovoril. In to je bil zadnji sunek, da so se njegove težke misli spremenile v sklep, da pojde v dolino po Lojza.

Na večer se je hotel odpraviti domov, vendar ga Lojz in Albina nista pustila nikamor. »Kaj boste hodili zdaj na večer,« je govoril Lojz. »In dež se bo vsak hip ulil,« je dodala Albina. Za trenutek je še enkrat zatelela v njem iskra, da morebiti z Lojzom le še ni vse zgubljeno. Mogoče si Lojz želi z njim pogovoriti, a se ne more vpričo žensk. V pravi vročici mu je nenadoma zagorelo upanje, da je morebiti Lojz že v tem mesecu spoznal, da ni rojen za dolino. Morebiti bosta le našla trenutek, ko bosta sama. Kaj, če ni Lojz postavi: Vrnem se, oče, toda samo z njo... O bog, sin, kaj bo ona na kmetiji? Premisli... Koj nato pa bi mu odgovoril kot utopljenec, ki ima eno samo izbiro: Vrni se... četudi z njo... Iz kuhinje so bila ozka, tanka vrata v sosednji prostor. V njem sta spala Lojz in Albina v zakonski postelji staršev, mati pa se je zvečer stisnila v kuhinji k možu. Levaku so postlali na kavču v spalnici. Najprej je legel Lojz, nato se je za njim spravil Levak. Na steni pred sabo je zagledal kletko, v kateri je poskakoval živahen kanarček. Bil je trenutek, ko Albine še ni bilo za njima. Levak se je na pol dvignil na roke, telo mu je vztrepotalo kot otroku, ki se mora izpovedati učitelju zaradi velike krivice, ki mu jo je storil neznanec, s suhim glasom je spregovoril: »Lojz...« Lojz si je položil roke pod glavo in zrl v leseni strop, rekel je, ne da bi premaknil pogled: »Naj vam ne bo težko, oče, da živiva tako... A se bova še ta mesec vzela...« Levaku je vzelo glas, trajalo je nekaj trenutkov, preden je nadaljeval, pri tem pa ga je ves čas vznemirjala misel, da se bo Albina vsak hip prikazala in bo potem njunega pogovora konec. Dušil se je, ko je dejal: »Mati so bolni, hudo bolni...« Lojz mu je tiho odgovoril: »Bom prišel pogledat...« Levaku je nekoliko odleglo, zdelo se mu je, da bo zdaj lažje nadaljeval misel, ki jo je želel povedati, a je takrat vstopila Albina v dolgi spalni srajci, smehljala se je, legla, se privila k Lojzu, da ji je glava obležala na njegovem vratu. Lojz je stegnil roko in ugasnil luč, »lahko noč, oče,« je rekel, Levak je omahnil na vzglavje. Dolgo ni mogel zaspati. Če se je le narahlo premaknila postelja, je to zaslišal trikrat močnejše, zunač se je ulil dež, z vso močjo je padal na streho barake, na okna, bilo je, ko da veter in dež plešeta z barako, se poigravata z njo in jo premetujeta sem in tja kot barko. A ko je omahnil v polbudno dremavico, mu je bilo, ko da se v kuhinji lovita oče in mati, poskakujeta po mizi, premetujeta stole, se hihitata in pri tem kot sova in čuk opletata s perutmi, natanko je na obrazu začutil hladni piš njunih kril, in zdaj je izpod njunih peruti vzletel kanarček in se kot drobna rumena kepica zapodil v steno, se razpočil, da se je rumena kepica za kratek hip zasvetlikala, zdaj na tej steni, zdaj na drugi, pa sredi umazanega poda, se zasvetila kot žarnica v

svetilki, pa spet kot oko sove, kot oko čuka, kot oko Štefke, zaslišal jo je, kako je zastokala in je zašepetala, »žejna sem.« kot oko Lojza, »Lojz, vrni se,« kot oko konja, ki orje veliko njivo, »bista, Šimel,« in plug je zaškrtal, ko je zarezal vanj, kot oko partizana v skrivališču, pa še drugega, oko tretjega, prebudil se je. Dež je bil ponehal in baraka se je pogreznila v mračno tihoto, le nekje v daljavi se je še kdaj pa kdaj oglasila šumeča voda, ko da jo slepa odprtina klokotajoče požira. Zaslišal je Lojza: »Oče, na ves glas ste govorili...« Levak mu ni odgovoril, ko da se še ni čisto zavedel, čeprav je bil že buden, podobe iz sanj so še živele v njegovih mislih. »Zgodaj je, zaspimo še,« je zaslišal Lojza; res je kmalu spet zaspal. Levak pa je ostal buden. V sebi je čutil olajšanje, ko da je izpovedal vse, kar mu je ležalo na duši, čeprav je bilo le v sanjah. Lojz zdaj ve, čemu sem prišel v dolino, k njemu, slišal me je, razločno me je slišal, nobene besede ni treba več dodati. V lahkotni prebujenosti se mu je rodilo upanje, da bo Lojz zjutraj, ko bodo vstali, morebiti le odgovoril na njegove besede, in to je povzročilo, da je bil čas do jutra mučno dolg. Le počasi je skozi barako prihajal dan, lisa jutranje svetlobe je padla na kletko kanarčka, ki je še zmerom skrival glavico v perut, ko da je še zaspan in utrujen od sanj noči, nato pa je ped za pedjo lezla proti njemu. Dvorišče pred barako je oživel, delavci so odhajali na delo, glasno so se pogovarjali, njihove besede so v izpranem jutru zvenele še enkrat glasneje. Ni mogel več zdržati v postelji, oblekel se je in stopil v kuhinjo. Tam je že našel budno mater, s kuštravimi lasmi je stala ob štedilniku, dišalo je po sveži kavi. Najprej je prišla za njim Albina, kmalu nato še Lojz, roke so mu mrtve visele ob telesu. Pri zajtrku mu je Lojz dejal: »Imeli ste neumne sanje, oče...« In Albina, ki je pristopila in objela Lojza okrog vratu, je dostavila: »Človeku se res včasih sanjajo neumne stvari...« Zdaj je Levak vedel, da je bilo jutranje upanje njegovo zadnje upanje in da je z dolino dokončno opravil.

Velika njiva je bila za njim. Zavil je s poti in se kar čez travnik bližal sadovnjaku. Na desno je ležala manjša njiva, ki je jeseni prvič niso več zorali. Ko je Lojz odšel, Levak ni več zbral toliko moči in ne volje, da bi zapregel konje in jo zoral. Lahko bi naprosil soseda, a je to misel precej zavrgel. Laže je pustil njivo nezorano, ko da bi hodil po soseda. In tudi sosed, ki se mu ni godilo nič bolje, ni hodil ponj, vse manj so hodili drug k drugemu. V sadovnjaku so rasle stare jablane in hruške, le tu in tam se je med njimi zasvetila odprtina z mladim drevescem, katerim pa je bilo videti, da že močno pogrešajo nege. Staro drevje so že obrasli divjaki, razbohotili so se kot še nobeno leto, posrkali so drevesom najboljše sokove, da so se rodili le krmežljavi sadeži. Zasli-

šal je, da je v hlevu zamukala krava. To je Liska, jo je prepoznal. Šeka le redko zamuka. In spet je zamukala, tokrat dolgo, zateglo, otožno.

Obšla ga je zla slutnja, stopil je hitreje, čeprav se je malo pred hišo svet spet bolj strmo vzpenjal. Na ograji pri kašči je čepel petelin, povešal je peruti in glavo, ki jo je narahlo dvignil, ko je prišel Levak mimo. Ko je bil že pri hlevu, je krava znova zamukala, vse bolj trudno. Za trenutek je obstal in se odločal, če naj najprej pogleda v hlev in napolni kravam jasli. Potem pa ga je pognalo naprej proti hiši.

Ko je odprl duri, je zagledal ženo na tleh sredi hiše. Ležala je na prsih, noge je narahlo skrčila, roke pa je stegovala čez glavo: obraz ji je bil miren, blede, vdan in srečen. Ob rokah ji je ležala prevrnjena skledica, v katero ji je pred odhodom natočil vode. Levak se je naglo sklonil k njej in jo s strahom prijel za roke. Bile so hladne, mrtve. Pokleknil je k njenim rokam in položil lice na mrzle, mehke dlani. Zaman jih je skušal ogreti s svojimi onemoglimi solzami.

Potem jo je dvignil v naročje, glej, saj je lahka kot dekle, ki sem jo pred tridesetimi leti ponesel čez mejo pri njivi, ko sem jo kot nevesto dvignil čez prag te hiše, glej, še bolj je lahka, je pomislil, jo narahlo spustil na posteljo in sedel k njenim nogam. V hlevu je znova zamukala krava, zahroplo piskajoče, človeško osamljeno.